

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

АПФ, година XXXIX, Београд, бр. 4, јули–август 1991, стр. 369–543

UDK 34/35

YU — ISSN 0003—2565

ЧЛАНЦИ

UDK — 342.7:944

Изворни научни рад

*др Момир Милојевић,
редовни професор Правног факултета у Београду*

ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА И ЉУДСКА ПРАВА

Декларација о правима човека и грађанина, донета на почетку Француске револуције, постала је њено највеће знамење. Иако је терор значио највећу негацију људских права, начела Декларације су постала извор инспирације многих будућих устава и закона у свим деловима света и међународних аката о основним људским правима и слободама, почев од Бечког конгреса (1815). Зато су људска права, као највеће достигнуће човечанства, најтешње везана за Француску револуцију као највећи догађај новије светске историје.

Кључне речи: *Француска револуција – Декларација о правима човека и грађанина – Терор.*

I – УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Мало је који догађај у историји толико потресао свет као Француска револуција с краја XVIII века. Њене последице и утицаји осећају се не само у политици и култури, већ и, рекло би се, у свести људи. Ниједан догађај није био у тој мери предмет не само политичких и научних расправа, већ и уметничких дела. О њему се непрестано расправља већ два века. Ни о једном догађају нема толико различитих оцена, од хвалоспева до најоштријих критика као највеће грешке историје. Стално се испитује и преиспитује све што је или што може бити у вези с Француском револуцијом. Њена 200. годишњица је током прошле године обележена у целом свету. Скоро да нема иоле озбиљнијег листа или часописа који том догађају није посветио пажњу. Културна и научна јавност је добила подстицај за нова размишљања и тражење утицаја, нових значења и порука, о чему сведоче бројна предавања, научни ску-

пови (1) и пригодне публикације. У томе није заостала ни наша историографија, настављајући дугу традицију проучавања не само појединих страна или видова Француске револуције, већ и њених најистакнутијих учесника (2).

Када се говори о Француској револуцији у први план неизбежно избија Декларација о правима човека и грађанина, од 26. августа 1789. године. Тако је и приликом обележавања 200. годишњице Француске револуције (3). Међународни научни скуп посвећен том јубилеју (4) Српска академија наука и уметности је организовала под називом: "Француска револуција и људска права" иако је, као и многи слични скупови, садржином расправа превазишао оквире службеног назива. То је доказ да је Декларација о правима човека и грађанина највеће и најтрајније достигнуће Француске револуције. Усвојена тако рећи на самом њеном почетку, Декларација је бацила у заснак све друге сличне и чак потпуније акте донете током њеног трајања. Као што Француску револуцију чини више догађаја током једне деценије (1789–1799), тако су и људска права и слободе мењани и разрађивани каснијим уставима и декларацијама (1791, 1793, 1795), законима и декретима. Сви су ти акти донети не само под утицајем различитих филозофских и политичких гледишта, већ и практичних потреба датог тренутка.

II – ИДЕЈНЕ ПРЕТЕЧЕ

Апсолутистичка монархија је поштовала сталешке разлике у Француској не марећи за једнакост грађана. Насупрот томе, просветитељска филозофија XVIII века је полазила од неких начела која су тада представљала идеале које је требало постићи (слобода, правда, једнакост). Та начела су постала циљеви који су се могли постићи само

(1) О научним скуповима у Југославији М. Милојевић, *Научни скупови о Француској револуцији*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 371–380. Нису обухваћени скупови који су после завршетка рукописа одржани на правним факултетима у Нишу (10. новембра 1989) и Загребу (од 6. до 8. децембра 1989). Правни факултет у Загребу је организовао скуп поводом 200. годишњице Француске револуције, 40. годишњице Свеопште декларације о људским правима и 320. годишњице Свеучилишта у Загребу. Организовао га је у сарадњи с Југословенским форумом за људска права и правну сигурност грађана. Југословенским удружењем за грађанско процесно право, Одбором за људска права и демократске слободе грађана и Југословенским виктимолошким удружењем. Радови с неких скупова су објављени у часописима "Анали Правног факултета у Београду", 1989, бр. 6. "Зборник радова Правног факултета у Нишу", 1989, "Зборник Правног факултета у Загребу", Додатак броју 5–6/1989, и "Наша законитост", 1989, бр. 11–12, стр. 1275–1336. Нека излагања са скупа у Српској академији наука објављена су у часопису "Гледишта", 1989, бр. 7–9. Француској револуцији је у највећој мери посвећен "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3. Радови са скупа у Смедереву објављени су у посебном зборнику "Слобода, једнакост, братство: Француска револуција и савременост", у издању Института за европске студије, Београд 1990.

(2) Нпр. С. Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Београд 1920, друго издање, "Сабрана дела", I, Београд 1932.

(3) М. Шаховић, *Француска револуције и међународно право*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 301

(4) Одржан у Београду од 25. до 27. октобра 1989.

ослобађањем од предрасуда (а то значи традиције), укључујући оне које се тичу уређења друштва. Требало је градити све ново(5). Одбацујући историјске традиције као предрасуде, просветитељска филозофија је охрабривала реформистички и револуционарни покрет против старих режима. У томе није било географског опредељења. Први успели подухват представљало је осамостаљивање Сједињених Америчких Држава, чији устав није познавао ни монархију ни сталеже већ само државу као заједницу слободних и равноправних грађана. То ће имати утицаја и на Француску револуцију, иако су њени узроци знатно другачији.

При том се нарочити значај придаје утицају енглеских и америчких писаца (као што су били Лек, Бентам, Пејн, Медисон, Хамилтон, Џеј и др.) чија су дела, као и декларације о правима човека америчких држава, превођена и растурана у Француској за време службовања првог америчког амбасадора, познатог научника Бенцамина Френклина (1776–1785) (6). Славном научнику и члану комитета који је саставио Декларацију о независности није било тешко да у Паризу окупии велики број познаника и пријатеља којима ће резиденција његовог наследника на положају америчког амбасадора у Паризу, Томаса Џеферсона, постати други дом. У том стедишту највећих противника краља код којег је био акредитован, одржавани су састанци на којима су се припремале разне декларације. Тврди да је Џеферсон лично, 3 јуна 1789, израдио нацрт Повеље о правима, који је требало да француски посланици предложе Скупштини сталежа коју је био сазвао Луј XVI (7). У првим месецима револуције у Француској се нашао и Томас Пејн којем је маркиз Лафајет (који је учествовао у рату за америчку независност и постао генерал) предао кључеве Бастиље као поклон Џорџу Вашингтону. У писму Вашингтону, од 1. маја 1790. Пејн је написао и ово: "Ево првих плодова америчких начела накалемљених на Европу... Америчка начела су отворила Бастиљу" (8).

Амерички утицај, међутим, није био одлучујући. У Француској просветитељско учење није било исто што и у Америци. У читавој Европи је преовлађивало природноправно учење развијано под окриљем католичке цркве, што неписменом народу није ништа значило. Сама црква није развијала учење о правима и слободама човека, а у револуцији се нашла на удару конфискације. С револуцијом је више заједничког имао протестантизам, јер је реформација представљала побуну против папске свемоћи. Међутим, ни Калвин се није могао похвалити поштовањем права човека. Отуда су све одлуке француских

(5) С. Јовановић, *Примери политичке социологије. Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914*, Београд 1940, стр. 197. Примећује да се с традицијом одбацивало и искуство.

(6) Њега је 1785. на положају амбасадора у Паризу наследио други славни Американец Томас Џеферсон који се сматра за творца Декларације о независности САД. Због боравка у Паризу није могао да учествује у изради првог америчког устава (1787), али му то није сметало да касније у два мандата буде председник САД.

(7) В. Становчић, *Атлантска револуција*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 252; – *Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији*, "Анали Правног факултета у Београду, 1989, бр. 6, стр. 697–698.

(8) В. Становчић, *Декларације о правима и слободама*, стр. 699.

револуционара биле мотивисане више тренутним политичким потребама него строгим доктринарним ставовима, ма колико све било зачињено револуционарном реториком. Било како било, Француска револуција је добила свој особени ток у којем су се низали догађаји.

III – ДЕКЛАРАЦИЈЕ И УСТАВИ

Скупштина трећег сталежа се врло брзо (17. јуна 1789) прекрстила у Народну скупштину, а ова се (11. јула 1789) прогласила за Уставотворну скупштину пошто је претходно именовала Уставни одбор. Уставотворна скупштина није одмах приступила изради устава, већ је почела да спроводи реформе. Лафајет је предложио да се претходно усвоји декларација о правима човека (9). Скупштина је, 4. августа 1789, укинула феудални режим и сталеже, проглашавајући да постоји само француска нација. Тако је Скупштина наставила да и даље практично делује као законодавна, а не као уставотворна скупштина. Одлучила је да на челу устава буде једна декларација о правима човека и грађанина (10). Тако се догодило да већ на почетку револуције буде усвојен акт који ће је највише прославити.

1. Декларација о правима човека од 1789.

Своје нацрте су поднели многи истакнути политичари и писци (Сјејес, Кондорсе, Лафајет, Мирабо и др.). У њиховим предлозима, као и у расправи, мешала су се разна схватања, како филозофска (Лока, Монтескијеа и Русоа) и политичка (нарочито америчких федералиста Медисона, Хамилтона и Џеја), тако и она изражена у познатим америчким документима. Таква мешавина схватања о правима и слободама човека и о организацији власти огледа се и у коначном тексту Декларације о правима човека и грађанина, који је Уставотворна скупштина усвојила 26. августа 1789. године (11).

Текст Декларације, за који се сматра да је Сјејесов, је врло кратак (12). У уводу и 17 чланова садржане су две врсте одредаба: а) о правима и словима човека и грађанина и б) о начелима друштвеног уређења и политичког система.

(9) L. Duguit, *Traité de droit constitutionnel*, t. III, Paris 1923, p. 560.

(10) Исто, стр. 567.

(11) Опширније V. Mercaggi, *Les origines de la Déclaration des Droits de l'Homme de 1789*, 1904; A. Grandin, *Les doctrines politiques de Locke et l'origine de la Déclaration des Droits*, 1920; С. Јовановић, *Примери политичке социологије*, 1940; В. Становчић, *Декларације о правима и слободама*, стр. 700–701.

(12) Вероватно је захваљујући томе могао да вуде уклесан у мермерну плочу која се чува у Музеју *Carnavalet* у Паризу. Међу најновијим радовима о Декларацији вид. П. Николић, *Декларација о правима човека и грађанина од 1789. као акт цивилизације*, "Анали Правног факултета у Београду", 1989, бр. 6, стр. 684–690; С. Поповић, *Основне карактеристике Декларације права човека и грађанина*, "Анали Правног факултета у Београду", 1990, бр. 1–2, стр. 131–136.

а) *Права и слободе човека и грађанина.* – У Уводу Народна скупштина (13) признаје и објављује "природна, неотуђива и света права човека" да би све чланове друштва подсећала на њихова права и дужности и да би захтеви грађана били увек усмерени очувању устава и срећи свих. У складу с тим се у члану 1. проглашава једнакост људи, а друштвене разлике могу да постоје једино ради опште користи. Циљ сваког политичког удруживања (а то значи и државе) је очување природних и незастаривих права човека, а то су слобода, својина, сигурност и отпор угњетавању (чл. 2). Слобода се састоји у могућности да се чини све што другоме не шкоди. Уживање природних права је ограничено само истим правима других. Те границе се могу одредити само законом (чл. 4). Слободно је све што законом није забрањено као штетно за друштво (чл. 5). Нико не може бити узнемираван због својих убеђења (чл. 10), а слобода саопштавања мишљења и убеђења је проглашена за "једно од најдрагоценијих права човека" (чл. 11).

Остала природна и незастарива права изражена су у облику свечаног обећања да нико не може бити лишен права својине, сем у случају законом утврђене јавне потребе и уз правичну и претходну накнаду (чл. 17). Такође се гарантује сигурност од самовољног оптуживања, хапшења или задржавања (чл. 7), кажњавања (чл. 8), или принудног привођења (чл. 9).

Права човека и грађана су да непосредно или посредно учествују у доношењу закона и на једнакост пред законом (чл. 6) и да одлучују о порезима и доприносима (чл. 14). Њихове дужности се свode на пореске обавезе (чл. 13) и на полагање рачуна о свом раду (чл. 15).

б) *Начела друштвеног уређења.* – У погледу друштвеног уређења истиче се да је извор суверености у нацији (чл. 3), а да је закон "израз опште воље" (чл. 6). За гарантовање права човека и грађанина је потребна "јавна сила" (тј. држава) која је установљена ради опште користи (чл. 12). Друштво у којем није обезбеђено гарантовање права, нити подела власти, нема устав (чл. 16).

Иако полази од индивидуалистичких схватања која појединца стављају у средиште пажње теорије и политике, Декларација не садржи само права и слободе човека, већ и основна начела државног и друштвеног уређења којима се треба руководити приликом израде устава. То мешање индивидуалистичког и колективног уноси забуне, али се може објаснити разним утицајима и приликама у којима је Декларација донета. Ипак, преовлађују индивидуалистички тонови, јер се ниједном речју не спомиње држава, већ нација, друштво, јавна сила, политичке установе и политичко удруживање. Помињу се, додуше, законодавна и извршна власт, али се не везују за државу већ се свode на јавне службенике (чл. 15), доносиоце и извршиоце одлука (чл. 7).

Више у складу са својим замислима него с Декларацијом, француски револуционари су наставили са реформама. Скупштина је, 2. новембра 1789. донела одлуку о стављању имовине свештеника на

(13) По употреби овог назива види се да је нацрт израђен у сваком случају пре 11. јула када се Народна скупштина претворила у Уставотворну скупштину. До сада нисмо нашли објашњење како је и зашто дошло до задржавања старог назива скупштине.

располагање нацији, али ће већа ограничења уследити касније. Почетком 1790 (13. фебруара) распуштени су сви редови и удружења, сем удружења наставника и болничара, а Ле Шопељеов закон, од 14. јуна 1791, коначно је забранио сва радничка удружења и штрајкове. Тако је створена основа за доношење устава.

2. Устав од 1791. године

Устав је усвојен 3/14. септембра 1791. године (14). У Уводу се истиче воља Народне скупштине (15) да се установи устав на признатим и објављеним начелима и да се неопозиво укину установе које вређају слободу и једнакост у правима. Зато се проглашава да "нема више" ни племства ни перова, ни наследног достојанства ни феудалаца, ни звања или овлашћења која из тога проистичу, сем овлашћења на основу вршења јавних функција које се више не могу ни продавати ни наслеђивати. Ни за један део нације, ни за кога више, нема никаквих привилегија ни изузећа од права које важи за све Французе. Нема више еснафа ни професионалних удружења (*corporations*). Закон више не признаје ни верске потребе нити какав други ангажман супротан природним правима и уставу.

После тако одлучног обрачуна не само с феудализмом већ и с неким основним правима заснованим на Декларацији од 1789, Устав у првом делу доноси "Основне одредбе које гарантује", тј. декларацију о правима и слободама човека. Као "природна и грађанска права" разрађују се и проширују многа права из Декларације од 1789. Формулисана у облику начела, она садрже и неке нове слободе и права. Тако се предвиђају слободе кретања, мирног окупљања без оружја, слободе доношења петиција и трговине. Нека права и слободе су проширени. Слобода савести и мишљења је у Декларацији од 1789. уопштена, изражена у облику гаранције за неузнемиравање због убеђења (чл. 10), док је у Уставу од 1791. допуњена правом вршења верских обреда у складу с вером којој појединац припада. Слободе говора и штампе (чл. 11. Декларације од 1789) су у Уставу од 1791. добиле шире значење јер се укида цензура.

Новину представља отварање установа за помоћ напуштеној деци, сиромашнима и болеснима, као и јединствено образовање за све грађане (основно бесплатно образовање). Устав предвиђа и установљење националних празника "да би се сачувала успомена на француску револуцију, одржавало братство међу грађанима и приврженост уставу, отаџбини и законима". Најзад, предвиђено је доношење грађанског законика за краљевину (16).

Политичка права која се тичу учешћа у власти разрађена су у одговарајућим одредбама Устава и сужена. Насупрот општем праву

(14) За текст вид. М. А. Thiera, *Histoire de la Révolution française quinzième édition, tome quatrième*, Paris 1851, pp. 353–387.

(15) Вид. бел. 13.

(16) Француска је тада још била краљевина, а Устав је био заснован на поделу власти између скупштине и краља.

грађана из Декларације од 1789 (чл. 6), Устав уводи посредно бирачко право и то само за "активне" грађане. На основу Устава Скупштина је донела изборни закон по којем су "активни" били грађани који су плаћали порез једнак локалној вредности тродневне зараде. То је важило само за бирање основне скупштине (први круг). Затим су у оквиру кантона „активни грађани“ (по знатно већем цензусу) бирали чланове изборног тела (други круг) које је бирало депутате. Пошто је цензус за најнижи степен био низак, од пунолетних 7 милиона грађана активних је било 4,300.000, а „пасивних“ између 2,500.000 и 3,000.000. У другом кругу је број активних грађана био знатно мањи (17), па се сматра да је свега 20% пунолетних грађана бирало посланике. По овим правилима изабрана је Народна скупштина од 745 посланика из 83 департмана.

Револуционари су били неповерљиви према краљу, али су сматрали да им је он потребан. Зато је монархија задржана. Они су истовремено зазирали од масе, бојећи се да она не преплави и не дочепа се власти (18). То објашњава њихов однос према бирачком праву. Они нису имали поверење ни у краља који је још пре усвајања устава побегао у Варен и отуда је силом враћен у Париз.

Исте (1791) године донет је кривични законик, иако се у последњем ставу првог дела Устава предвиђало доношење само грађанског законика. У законик су унета начела из Декларације од 1789. о законитости кривичног дела и казне (чл. 8) и о претпоставци невиности (чл. 9), која су још пре револуције у теорији заступали Чезаре Бакарија, односно Вилем Блекстон.

Систем установљен Уставом од 1791. није трајао ни годину дана. Народна скупштина је 10. августа 1792. збацила "ограничену монархију" (19) и изабрала Привремени извршни савет (од 6 чланова) који је заменио краља. Расписани су избори за нову законодавну скупштину (названу по америчком узору "Национална конвенција" или Конвент) и донет нов изборни закон који је увео опште право гласа (20). У међувремену су, 18. августа 1792, укинута сви црквени редови. Нова скупштина се састала 20. септембра, 21. је објавила да је краљевина укинута, а 22. је увела нови календар на којем од 21. септембра сви званични акти носе ознаку I година Републике (21). Тако је Француска први пут постала република у којој ће је, а посебно људска права, тек чекати највећа искушења, свакако због олаког мењања Устава (од 1791) који је иначе био један од "најтврђих" у погледу начина измене. Изгледа да Декларација од 1789. није престала да важи, без обзира на праксу.

Први задатак Конвента, у којем су већину имали жирондинци, је био да донесе нов, републикански устав. Председник одбора који је

(17) М. Duverger, *Le système politique français*, 18. ed., Paris 1985, p. 34. Не наводи колико их је било.

(18) *Исто*, стр. 37.

(19) *Исто*, стр. 35.

(20) Цензус за предлагање кандидата укинут је тек Уставом од 1799.

(21) То ће трајати до 18. бримера VIII године, тј. до 9. новембра 1799.

требало да припреми нацрт био је Кондорсе. Он је израдио нацрт (1793) који је садржао Декларацију о природним грађанским и политичким правима. Била је слична Декларацији од 1789, али су нека права проширена и разрађена. Предвиђала је опште право гласа и предлагање најмање три пута више кандидата него што се бира посланика у основним скупштинама.

Нереди и безвлашће у земљи и порази у рату с државама које су сматрале да је у Француској прекршено начело легитимитета, учинили су да републиканац Жан-Пол Мара затражи диктатуру која би учинила крај анархије. "Пријатељ народа" је тај предлог платио главом. Диктатура је уведена, али анархија није сузбијена. Устанком (од 31. маја до 2. јуна 1793), потпомогнутим од Националне гарде у Паризу, жирондинци су најурени из Конвента, а неке њихове вође убијене. Власт је преузео јакобински "Комитет јавног спаса" на челу с Робеспјером. Бирао га је Конвент сваког месеца, али увек исте личности. Поред њега је установљен "Комитет опште безбедности" чија је улога у почетку била мала, али ће ривалство два комитета довести до пада јакобинаца.

3. Устав од 1793. године

У измењеним околностима Кондорсеов нацрт није стављен на гласање, а он сам је морао да се скрива (22). Јакобинци ("Монтањари") су наставили рад на изради устава који је у облику Уставног акта Конвент усвојио 24. јуна 1793. Ратификован је на референдуму 4. августа 1793, првом у историји Француске (23).

На челу устава је Декларација о правима човека и грађанина (која се, за разлику од Устава од 1791, сада тако и зове) која у 35 чланова садржи сва основна права из Декларације од 1789, разрађује их и проширује, нарочито економским и социјалним правима. Међу њима су посебно значајна права на рад, бављење земљорадњом и трговином (чл. 17), право на јавну помоћ (чл. 21), право и дужност на побуну против угњетавања (чл. 33, 35).

Неке одредбе су истоветне као у Кондорсеовом нацрту који се више није смео помињати (24). Пажњу мора да привуче курзивом исписана стара филозофска и библијска изрека: "Не чини другоме оно што не желиш да се теби учини" (чл. 6).

Устав је увео опште право гласа, али је његов домашај умногоме доведен у питање јавним гласањем (25). И овај изборни систем је предвиђао посредне изворе. Непосредно се бирају основне (кантоналне) скупштине, а све оне бирају депутате. Сви бирачи су могли да учествују и на евентуалном референдуму о уставности закона ако би је оспорила

(22) После девет месеци скривања ухапшен је и исте ноћи под нерасветљеним околностима завршен је његов живот

(23) M. Duverger, *op. cit.*, p. 42.

(24) В. Становић, *Декларације о правима и слободама*, стр. 702.

(25) Због тога је на референдуму о уставу, 4. августа 1793, од 7. милиона бирача гласало свега 1.800.000. Против устава је смело да гласа свега 17.000 бирача. То значи да је апстинирало преко 5 милиона бирача.

једна десетина скупштина из већине департмана (26). Осим тога, Устав је предвиђао да се Извршни савет (од 24 члана) бира са листе од 85 кандидата, по једног предложеног у сваком департману. На тај начин је народ могао да предложи кандидате за чланове Извршног савета, који су постали мање зависни од Конвента (27).

Међутим, ове одредбе су имале само теоријски значај јер је, због ванредних прилика, већ у августу 1793. примена Устава "одложена". Никада није примењиван, а у земљи је владао најстрашнији терор. Чак и после пада јакобинаца (крајем јула 1794) било је потребно годину дана да се страсти смире и почне завођење каквог-таквог реда.

4. Устав од 1795. године

Најјаснији наговештај промена представљало је доношење новог устава, 22. августа 1795. године. Конвент састављен од умерених републиканаца, који нису били ни за монархију ни за јакобинску диктатуру, изгласао је нови устав којим је установљена нова ("директоријумска") република (1795–1799).

И овај устав (као и Устав од 1793) у уводном делу садржи Декларацију о правима и дужностима човека и грађанина. Одмах пада у очи да се у наслову помињу и дужности, а у самом тексту се права и дужности посебно обележавају. Иначе, у поређењу са таквим актима из ранијих година, нема већих суштинских разлика. У 22. члану се понављају раније позната права, често у истоветном тексту. Нешто су више разрађене дужности (9 чланова), при чему се инсистира на одбрани друштва (тј. држава) и поштовању закона. Морална поука о нечињењу зла (сада нешто измењена и не више штампана курзивом) допуњава се саветом да се чини добро (чл. 2). Очигледно је да су стални нереди сваке врсте, финансијско банкарство и уопште лоше морално стање у друштву, утицали да се више истичу уставне и моралне дужности, како законодавца тако и грађанина. Декларација од 1795. је јединствен акт по томе што даје дефиниције доброг грађанина и честитог човека, а као мерило служи однос према члановима породице (чл. 4) и друштву (чл. 5).

Међутим, политичка права су и овога пута остала врло уопштена. Бирачко право је (као и по Уставу од 1791) сужено. Избори су посредни, у два степена. Бирачко пунолетство је са 21. померено на 25. годину старости. Остало је цензус. Читав систем је нешто шири него по Уставу од 1791, али је ипак око 1/4 (или 25%) пунолетних грађана искључено из изборног процеса.

Не изненађује што ни овога пута није призната слобода удруживања. У складу с индивидуалистичким схватањем које је одбацивало свако удруживање у заједнице мање од државе (Русо), револуција је растурила еснафе и друга професионална и сталешка удружења и забранила их(28). Сматрало се да је то супротно слободи рада, а посреди је страх

(26) M. Duverger, *op. cit.*, p. 42.

(27) *Исто*, стр. 43.

(28) Уставом од 1791. Тек у XIX веку у уставно право европских држава ушло је право на удруживање као логичан продужетак личних слобода.

револуционара од било ког облика удруживања, у чему су они видели опасност за своју власт. Упркос томе стварали су се разни политички клубови и удружења. Припадници једног таквог клуба (који су се окупљали у манастиру св. Јакова) средином 1793. приграбили су сву власт и завели најцрњи терор у историји Француске.

IV – ОДСТУПАЊЕ ОД НАЧЕЛА

Током читаве револуције, а нарочито у првим годинама (1789–1794), може се приметити често одступање од прокламованих начела. То је најчешће чињено бројним актима који нису водили рачуна о тада важећим декларацијама и уставима. Није реч само о изборним и другим политичким правима која су ограничавана, већ и о основним људским правима као што су право на живот и личну сигурност. Начела законитости кривичног дела и казне, претпоставка невиности и друге гаранције сигурности од произвољног хапшења и оптуживања су, бар привремено, укинута декретима о сумњивима и о преким судовима. Ако се томе дода пракса њиховог примењивања, може се добити бар приближна слика онога што се називало терор.

1. Терор

Терора у Француској је било и пре него што су јакобинци дошли на власт. О његовој примени расправљало се већ на почетку револуције, иако је "откривен" много раније. Ново је било да је он тада везан за идеју слободе, што ће имати значаја и за будуће револуције. И поред ватрене реторике, француски револуционари се нису руководили никаквом филозофијом нити идеологијом, већ својим заносом. "Имајући против себе већи део Француске, који њене претераности није разумевао нити одобравао, револуционарна влада у Паризу све се више приближавала једној диктатури и све се више одржавала терором" (29). Израз "терор" је лансиран у Јакобинском клубу 30. априла 1793, када је један говорник захтевао да се "терор стави на дневни ред" (30), тј. заведе. Ла Ревелјар је у Скупштини тврдио да би наред требало свести на мање од половине да би се република могла учврстити у Француској. Заstraшујуће су звучале речи Каријеа: "Ми ћемо пре начинити гробље од Француске, но што ћемо одустати од тога да је препородимо на свој начин". Јакобинци су сматрали да своје истине и врлине могу да шире и штите свим средствима, па и терором. Они нису били први који су се залагали за оно што се већ практиковало. Уместо странака, у Француској се од 1792. до 1871. смењивао терор (31). Терор је био средство владања, а циљ уништавање унутрашњих непријатеља и одбрана од опасности споља. И средства која су коришћена била су нешто раније пронађена, укључујући гиљотину.

(29) С. Јовановић, *Примери политичке социологије*, стр. 207.

(30) М. Duverger, *op. cit.*, p. 49

(31) *Исто*, стр. 49.

Та справа за сечење је направљена и уведена у употребу за време револуције, али је била намењена за редовне потребе (32). Још у доба краљевства, у складу с Декларацијом о правима човека и грађанина, лекар Жозеф-Игнеас Гијотен је, 1. децембра 1789, предложио да се смртна казна извршава на најхуманији начин – одсецањем главе. Скупштина је тај предлог прихватила 21. јануара 1790. године. Нацрт справе је израдио други лекар, др Луј, а саму гиљотину је направио конструктор клавира Тобиас Шмит. Испробана је на лешевима у болници Бисетр 17. априла 1792, а прво извршење смртне казне обављено је 25. априла 1792. Казна се извршавала уз присуство масе људи. Колико се гиљотина некимa свидела показује пример посланика Лежена, за којег се тврди да је направио малу гиљотину за клање кокошки. Данас гиљотине служе у штампаријама и књиговезницама за сечење хартије и обрезивање књига. Спретни новатори их праве за сечење шаргарепе, кромпира и другог поврћа. Међутим, пре два века употреба гиљотине није била нимало шаллива.

О важности која се придавала извршавању смртних пресуда сведочи декрет бр. 1022, од 13. јуна 1793, којим су при кривичним судовима у свим департманима уведени извршиоци пресуда (чл. 1). Плаћани су из државне касе (чл. 2), а плата им је одређена у зависности од могућег обима посла, тј. броја становника на датом подручју. У градовима до 50.000 становника имали су годишњу плату од 2.400 ливри, у градовима од 50.000 до 100.000 становника – 4.000 ливри, у градовима од 100 до 300.000 становника – 6.000 ливри и у Паризу 10.000 ливри (чл. 3). Предвиђена је и накнада за извршење казне ван места пребивања – 20 суа за превоз гиљотине у неко место и исто толико за повратак (чл. 4). Ако се ишло из места у место, добијало се по 20 суа за одлазак у свако место и исто толико за повратак. Колико су јакобинци бринули за целате, показује и прописивање накнаде или помоћи привремено незапосленим целатима док не буду распоређени, истина у симболичном износу од 600 ливри годишње (чл. 6). Право на ту накнаду имали су и целати који су тај посао обављали и у доба краљевине, али су из разних разлога престали тиме да се баве. Министар правде је добио задатак да установи списак незапослених целата и да га достави свим департманима. Ако целати одбију да иду у место где су позвани, обуставиће им се помоћ коју примају док су незапослени (чл. 7) (33). Одређивање плата "по учинку" и у годишњим износима (као и накнада привремено незапосленима), показује да се имао у виду терор на дужи рок.

Сами целати нису били задовољни својим материјалним положајем, па су протествовали што нису имали времена да ставе примедбе на нацрт декрета (34). Кратким временом за "јавну расправу" посебно су

(32) Као таква је дочекала почетак осамдесетих година овог века. Постала је неупотребљива када је 1891. социјалистичка већина одржала предизборно обећање да ће укинути смртну казну.

(33) Текст декрета наводи G. Lenotre, *La guillotine et les exécuteurs des arrêts criminels pendant la Révolution*, Paris 1927, p. 29–30

(34) Исто, стр. 32.

били незадовољни они који су имали велике породице (35), или су запошљавали бројну послугу. Карактеристичан је у том погледу захтев који је скоро годину дана пре доношења поменутог декрета, 6. августа 1792, упутио тужиоцу департмана Шарл-Анри Сансон, припадник чувене лозе која је Француској дала седам генерација целата (1688–1817). Свој захтев за накнаду трошкова образлаже, између осталог, овако: "Служба и број кривичних судова приморавају ме да држим многобројно људство способно да извршава наређења која добијам. Ја лично не могу да стигнем свуда. Потребни су ми поуздани људи... Јер публика тражи пристојност... Имам 16 душа... а осморо у сталној служби, три коња, три кочијаша...". Из петиције целата (који су лепше називани: "извршиоци пресуда") види се да су и после декрета од 13. јуна 1793. били незадовољни платама, а за савременог читаоца много је значајније да су били толико запослени да ни "прековременим радом" нису стизали да изврше пресуде.

Терор у Француској није почео с увођењем гиљотине, већ покољем у париским затворима (1792), када је поклана половина од 2637 затвореника. Званични терор, ради уништавања непријатеља и завођења владавине "врлине", отпочео је касније (1793–1794) са законом о сумњивима и увођењем револуционарних судова. Тада су почела свакодневна погубљења која су се наставила и после укидања јакобинске диктатуре (1794). Када је спољна опасност минула, унутрашња строгост је постала неподношљива. Робеспјер је изгубио подршку Париза због прогањања оних који су хтели да револуцију продуже у социјалној области. Конвент је 9. термидора (27. јула 1794) узео сву власт, затворио јакобинске клубове, укинуо Париску комуноу, сменио Робеспјера и осудио га на смрт. Гиљотиниран је сутрадан, 28. јула 1794. То је означило крај "црвеног терора".

2. Биланс терора

Биланс терора још није сведен. Рачуна се да је само у Паризу погубљено око 3.500 људи. Било је дана када је погубљено и до 60 људи. Број убијених у провинцији је неједнак. Сматра се да је највише убијено на западу и југу Француске, у крајевима у којима је било највише побуна (Бретања, Нормандија). Само у Анжеру је гиљотинирано 2.000 католика, а у Нанту на стотине. У Тулону је само једног дана убијено 200 људи. Рачуна се да је у целој Француској убијено око 50.000 људи (36). Само у току једног столећа Француска је упознала најкрвавије револуције и репресије у целој западној Европи (37).

Биланс није стравичан само по укупном броју жртава, већ и по њиховом социјалном саставу. Трећи сталез је срушио феудалну монархију, али је поред краља и краљице погубљено сразмерно мало аристократа (38), док су већину чинили свештеници и људи из народа, међу

(35) *Исто*, стр. 31–34, наводи текст њихове петиције.

(36) M. Duverger, *op. cit.*, p. 49.

(37) *Исто*, стр. 49.

(38) По неким подацима свега 10% погубљених. Нема података колико их је било у односу на целокупно становништво.

којима много жена. Зачуђујуће је колико је непријатеља револуције било међу онима који су иначе мало учествовали у политичком животу. То у још већој мери важи за научнике (39) за које се сматра да су идејно припремили револуцију. Погубљени су и најистакнутији вођи револуције као што су били Дантон, Сен Жист (који је говорио да нема слободе за непријатеље слободе) и Робеспјер. Осуда и јавно погубљење краља Луја XVI (40) тумачи се као симболичан чин који је требало да покаже да ништа није трајно и непроменљиво и да нико није изнад закона. Зато је погубљење било не само политички неизбежно, већ и у складу с Декларацијом о правима човека и грађанина од 1789. године.

Као средство владања, терор је оставио најтеже последице на политичком плану. Вође револуције су хтеле апсолутну власт, већу него што су је имали они које су свргнули и којима су одсекли главе. Заборавили су да су сами прогласили да друштво у којем није одређена подела власти нема устав (чл. 16. Декларације од 1789). Радикализација је водила искључивости, а смањивање и убијање вођа, ма колико било у складу с равноправношћу, изазивало је страх једних од других и појачавало терор. То је стварало неповерење и страх од злоупотребе власти. Демократија подразумева коегзистенцију различитих снага и потребне компромисе (41).

V – ОДЈЕЦИ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Без обзира на све недостатке, противречности и недоречености, Француска револуција је имала утицаја на промене у многим земљама, не само европским.

Преко језика који је био највише у употреби у Европи тога времена, идеје револуције су прелазиле границе Француске и допирале до интелектуалаца и државника. Иако Француска револуција није могла да пружи образац за остварење потпуног и доследног правног система, она је дала прегршт политичких идеја којима су се могли надахњивати уставотворци и законодавци многих земаља.

1. Одједи у другим земљама

Одједи Француске револуције били су највидљивији у правним и политичким системима који су стварани тако рећи истовремено и на исти начин. У том погледу нарочиту пажњу привлаче САД и Француска. Ни после два века није потпуно јасно ко је на кога и колико утицао. Да ли је најближе истини да су утицаји узајамни?

Америчка борба за независност имала је свој идејни ослонац у схватањима европских мислилаца, али не треба занемарити ни утицај

(39) Међу погубљенима је био и славни Лаваозије. Кажу да је један судија узвикнуо да републици нису потребни научници.

(40) Осуђен децембра 1793, а погубљен 21. јануара 1794.

(41) M. Duverger, *op. cit.*, pp.50–52. O teroru vid. M. Ternaux, *Histoire de la Terreur*, 7 vols, 1862–1869; R. Roblot, *La justice en France sous la terreur*, 1938; E. Seligman, *La justice en France pendant la Révolution (1789–1792)*, Paris 1901; *La justice en France pendant la Révolution (1791–1793)*, Paris 1913.

самих Американаца. Американци су се, пре свега, борили за ослобођење од Енглеза и у тој борби су стварали своју државу. У тој борби су на америчкој страни учествовали и Французи (Лафајет).

Ту подршку Американци су узвратили Французима не само својим декларацијама и уставом, већ и непосредним помагањем у припремама за Француску револуцију. Колико су постали омиљени показује проглашавање тродневне жалости у Француској поводом смрти Бенцамина Франклина (1790).

Французи нису морали да се боре за стварање државе, већ само против својих феудалаца. Нису рачунали на страну интервенцију до које је дошло тек када је краљев положај постао угрожен. Сматра се да је Декларација о правима човека и грађанина од 1789. утицала на прве амандмане на амерички устав које је израдио Медисон (1791).

Идеје из француских револуционарних аката нашле су место у уставима суседних замахља као што су Лапонија (1812), Белгија (1831), Пијемонт (1848) и Луксембург (1868). Сувишно је наводити на које је све законе утицао Француски грађански законик од 1804. године. Исто важи и за друге законе. Годину дана пошто је Француска законом забранила ропство (1791), то је учинила и Данска (1792).

То је имало утицаја на представнике држава окупљене на Бечком конгресу (1814–1815) да 8. фебруара 1815. усвоје Декларацију о укидању трговине црним робљем, како је названа изјава пуномоћника сила које су потписале Париски уговор од 30. маја 1814. године. У дугачком тексту истиче се да је трговина робљем "одвратна са гледишта начела човечности и општег морала" и да се жели "учинити крај несрећи која је тако дуго пустошила Африку, понижавала Европу и жалостила човечанство". Државе су изјавиле да "имају искрену жељу да приступе што брже и ефикасније извршавању ове мере (укидању трговине црним робљем – М.М.) свим средствима која им стоје на располагању" (42). По члану CXVIII Завршног акта Бечког конгреса, Декларација је његов саставни део и има исту вредност као да је "унета од речи до речи у општи уговор" (43).

2. Одједи у Србији

Истраживања показују да је утицаја Француске револуције било и међу Србима, како ван Србије тако и у Србији. Има основа да се верује да су идеје Француске револуције допирале и до наших крајева (44). Непосредно после објављивања Декларације од 1789, дуж Војне границе је запажена антиклерикална и антифеудална делатност. Французи (заробљени од Аустријанаца) и Срби преносили су идеје револуције, про-

(42) Према K. Strupp, *Decennement pour servir à l'histoire du droit des gens*. I, 2 éd., Berlin 1923, p. 187.

(43) Исто, стр. 185–186. Зато је Декларација у целини унета у наведену збирку (стр. 186–188).

(44) У том смислу су схватања Стојана Новаковића, Васиља Поповића и Душана Пантелића.

поведајући једнакост међу људима. То се огледало у слабењу оданости Аустрији.

Тешко је говорити о непосредном утицају Француске револуције међу Србима у Београдском пашалуку. Историчари нису сагласни да ли је Први српски устанак плануо под непосредним или посредним утицајем Француске револуције (45). Неспорно је да је званична Француска била на страни Турске и желела угушење устанка зато што јој није било у интересу да на рачун Турске јача нека друга држава, док је сама Француска била доста заузета на другим странама. Међутим, неки трогови француског утицаја су видљиви како у схватањима појединаца, тако и у пракси.

О томе сведочи концепт беседе коју је Божа Грујовић (Теодор Филиповић) намеравао да одржи на Скупштини у манастиру Боговођи, 15/27. августа 1805. (46) у којем се залаже за уставност и законитост као основ државног живота. Сви да буду једнаки пред законом да би им он сачувао "слободу и вољност", тј. сигурност и добробит (47). Из тога прећутно може да произлази право народа на побуну против власти која не обезбеђује правну сигурност (48). Неодржано "слово" Боже Грујовића (49) надахнуто је француским декларацијама које је желео да примени у пракси. С њима се упознао вероватно пре него што је дошао у Србију где је желео да пресади њихово семе и од Срба створи Европејце, што је још пре њега покушавао Доситеј Обрадовић. За то није требало много труда јер су идеје из Француских декларација биле општецивилизацијске и као такве својствене и обичајима, осећањима и схватањима Срба тога времена. Мишљење Стојана Новаковића да је Божа Грујовић са оваквим схватањима био међу светом који га није разумевао, нити је имао воље и спремности да их прихвати (50), може се односити на неспремност старешина да прихвате ограничења своје власти и да поштују право. То, међутим, не важи за суштину идеја.

(45) С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд, 1904, стр. 3, 5, 19; В. Чоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933, стр. 415; Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак* стр. 440; Д. Јанковић, *Српска држава првог устанка*, Београд, 1984, стр. 43.

(46) Сачуван у архиви проте Матије Ненадовића. Нав. према С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1907, стр. 13. Прота Ненадовић само помиње да је Божа "спремнио... слово народу и војницима... шта је сав народ дужан и прочита". М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1947, стр. 261-262.

(47) Упоредити са чл. 6. Декларације од 1789, чл. 4. Декларације од 1793. и чл. 6. Декларације од 1795.

(48) Чл. 33. Декларације од 1793, а чл. 35. каже да је то "најсветија и најпреча дужност" народа.

(49) Скупштина у Боговођи није одржана због одбијања Карађорђа да на њој учествује. Он је сазвао скупштину која је одржана у Борку, у кући Симе Марковића, 1/13. септембра 1805. О Божином слову нема ни помена.

(50) С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, стр. 14.

Српски устаници су примењивали многа начела декларација, иако нису знали за њих. Начела слободе и једнакости подстакла су их на борбу за право на самоопредељење (51). Они су их примењивали и у прописима о устројству устаничке државе. Српски устаници нису проглашавали начела важећа за све људе и све народе, али су с позивом на слободу, једнакост и братство, правили планове за ширење устанка ван Србије. Начела из чланова 2, 10. и 17. Декларације од 1789, Устава од 1791, чланова 7, 16. и 17. Декларације од 1793. и чланова 1. и 5. Декларације од 1795, била су општеприхваћена у Србији јер су била укорењена и у обичајном праву и схватањима Срба. Устав од 1811. је био заснован на начелу поделе власти, што одговара члану 16. Декларације од 1789, члану 24. Декларације од 1793, и члану 22. Декларације од 1795.

У нечему су српски устаници били испред француских револуционара: нису познавали цензус за уживање грађанских права, посебно за вршење јавних функција. Иако је и у српском устанку било много суровости (52), кажњавање је било хуманије не само зато што није било гиљотине. Невршење највиших дужности није кажњавано смрћу, већ протеривањем (53).

После устанка се утицај Француске револуције огледао прво у борби за доношење устава, а потом за ограничавање владоца и јачање законитости. Француски акти су утицали како на уставно уређење, тако и на права човека. Под утицајем природног права, поданици су претворени у грађане. То се огледа у свим уставима у XIX веку, почев од Сретењског (1835). Иако нема доказа о непосредном утицају, претпоставља се да га је могло бити јер је у то време у Србији боравио Боа Ле Конт. Сличности између француских декларација и устава и Сретењског устава су очигледне, почев од начела законитости, до појединих слобода. Одредбе о правима човека су у Сретењском уставу у посебној глави (X) по насловом "Општенародна права Србина", разрађене у 24 члана (чл. 108–131). У Устав је унета и слобода кретања која је у Француској призната тек Уставом од 1791. Разлика је у томе што се Сретењски устав ограничава на Србе (чл. 108). Та и неке друге разлике нису сметале да се Сретењски устав проглашава за "француски", али се тиме само хтело рећи да је револуционаран и неспојив с постојећим системом. Таква политичка дисквалификација значила је признање да су, и поред одлука Бечког конгреса и каснијег деловања Светог и Четворног савеза,

(51) У том смислу В. Ј. Вучковић, *L'influence des guerres de libération des peuples yougoslaves sur l'évolution du droit international public*, "Југословенска ревија за међународно право", 1956, No 1, р. 174. Насупрот томе, званична Француска је била у најмању руку уздржана према свим покретима који би могли да ослабе Турску. Опширније Ч. Попов, *La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'Etat de 1830–1878*, Institut d'histoire, Recueil des travaux, livre 10, Collouge scientifique Rapports franco-yougoslaves, Београд 1990, pp. 75–84.

(52) Више о томе Д. Јанковић, *нав. дело*, стр. 269–275.

(53) Примењено, нпр., према Миленку Стојковићу и Петру Добрињу. Та мера је за време уставобранитељског режима примењивана према најистакнутијим политичким противницима (Томи Вучићу Перишићу и Авраму Петронијевићу).

идеје Француске револуције живе. Идеје су много разрађеније у каснијим уставима, нарочито у Уставу од 1888. године (54).

VI – ПОУКЕ

Због свега што је дала свету, о Француској револуцији се говори и данас. Иако је њу покренуо трећи staleж, на политичку сцену је ступио и на њој остао само човек са свим врлинама и манама. У револуцији је

(54) О утицајима француских револуционарних устава опширније М. Јовичић, *Утицај појединих уставних система на развој уставности у свету*, "Анали Правног факултета у Београду", 1984, бр. 1–2, стр. 79–80; Д. Ђорђевић, *Страни утицаји и балкански уставни деветнаестом веку*, "Огледи из новије балканске историје", Београд 1989, стр. 104–130; – М. Павловић, *Одјаци Велике француске револуције у обновљеној Србији*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 313–330. Д. Ђорђевић сматра да су француски револуционарни уставни били привлачни на Балкану јер су омогућавали посебан политички систем који је могао да послужи и као инструмент буне и устанка и као идеолошка основа унитарне националне државе. Д. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 105. Француска је понудила читав спектар модела који су били пренети у европске уставе тога времена. Исто, стр. 129. Балкански уставни нису били потпуна копија европских узора. Они су такође били прилагођени балканској друштвеној и политичкој средини и само делимично оригинални. Исто, стр. 129. За Сретењски устав (1835) сматра да се заснивао на Хатишерифу из 1830, али је користио француске уставне повеље из 1793. и 1814. Поглавље о правима Срба је "узето... скоро дословце из француске Повеље из 1814. Исто, стр. 109. Он наводи да су чланови 3 (једнакост грађана), 5 (доступност јавних служби) и 8 (одговорност по закону) из француског Устава од 1793. пренети у чланове 3 (једнакост грађана), 116 (доступност јавних служби) и 114 (одговорност по закону) Сретењског устава. Исто, стр. 109. Навођење није потпуно тачно, како у погледу Сретењског устава, тако и када је реч о француским уставним актима. Једнакост грађана пред законом приписује се члану 3. Сретењског устава, а она је прописана у члану 111. Још више су "помешане" одредбе француских устава. Тако се наводи да је одговорност по закону преузета из члана 8. Устава од 1793. Међутим, таква одредба је садржана у члану 8. Декларације о правима човека и грађанина од 1789, а у Уставу (тачније Декларацији о правима човека и грађанина која чини његов уводни део) од 1793. садржана је у члану 14. Са становишта садржине, члан 111. Сретењског устава близак је члану 3. Декларације од 1793, али је у сваком случају ужи од члана 1. Декларације од 1789. Одредба члана 116. Сретењског устава о доступности јавних служби скоро је истоветна с одговарајућим одредбама члана 1. Основних одредаба Устава од 1791. и члана 5. Декларације од 1793. Садржински и граматички ближа је члану 1. Устава од 1791. Од њих се разликује по томе што при једнаким способностима предност даје Србину. Много је строжи у оценама утицаја Драгољуб Поповић. Поређење са страним уставима он прихвата само у погледу стила, али не и у погледу садржине. Одсуство одредаба о политичким правима и одредбе о организацији власти, показује да је реч о оригиналној творевини. Д. Поповић, *Устав од 1835. године*, Збирка "Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903", САНУ, Београд 1988. стр. 42. По неким схватањима могло би се закључити да је утицај идеја Француске револуције био посредан, преко белгијског Устава (1831) који је, као "најчистији облик парламентарног система у Европи", послужио као "посредни модел" за израду српског Устава од 1888, иако не у потпуности. М. Ст. Протић, *Извори идеологије Радикалне странке у Србији 1888–1903*, "Историјски часопис", 1989, стр. 139–140. Не треба, међутим, изгубити из вида везе између француских и српских радикала. Исто, стр. 133–137. Исто тако је и *Code civil* посредно, преко Аустријског грађанског законика (1811) утицао на Српски грађански законик (1844). Б. Благојевић, *Утицај француског Грађанског законика на србијански Грађански законик*, Београд 1940; Ђ. Крстић, *Influence française dans la législation civile de la Serbie*, „Rapports franco–yougoslaves“, pp. 91–93.

истицано да је човек мера свега, али је тако било више у теорији него у пракси. Лакше је било укинути феудалне повластице него успоставити слободу, једнакост и братство. Револуционарни занос је донео много нетрпељивости и терор. У игри добра и зла победила је демократија, а у њеном средишту је био човек.

Зато се највише помиње Декларација о правима човека и грађанина од 1789. Њен значај није само у томе што прва на општи начин говори о правима и слободама свих људи, већ и што истиче њихову друштвену природу. Човек је друштвено биће и само у друштву може имати и користити своја права и слободе; што значи само ако не вређа иста таква права и слободе других и заједнице (то је истицао и Робеспјер). Начела Декларације су "прва широка основа једног слободног и хуманистичког поретка". Она представљају морални кодекс у којем су сакупљене универзалне вредности, а не само морал једне класе (55). У Декларацији су спојена највише политичка и морална начела и у томе је њен значај како за садашњост, тако и за будућност (56).

Њена начела имају и велики правни значај. Сматра се да је победа револуције омогућила настанак радничког законодавства (57). У самој Француској су идеје из Декларације надживеле не само револуционарни терор, већ и све друге мене у политичком животу те земље. Револуција је појела много деце (не само своје), али су остали њени циљеви. Права и слободе из Декларације од 1789. је француски народ свечано потврдио у уводу Устава од 1946, који садржи још нека начела из области људских права. У уводу Устава од 1958. нешто се другачије свечано проглашава приврженост људским правима "онако како су одређена Декларацијом од 1789, потврђена и допуњена уводом Устава од 1946". На тај начин су и данас део француског позитивног права, са свим последицама, укључујући и њихову заштиту. То значи да се данас не може донети никакав закон или пропис који би ма у чему вређао права из Декларације од 1789. године. У доба француске револуције то није било тако.

Схватање људских права као природних права има велики, не само теоријски, већ и практичан значај. Ако се доследно примени, улога законодавца се своди на обезбеђивање уживања права и слобода. Он их не даје, па не може ни да их условљава, ограничава или одузима. Пракса у том погледу није доследна. Устави садрже све већи број права и слобода, али допуштају њихово ограничавање законима (58).

Француски револуционари су ограничавали и укидали свечано проглашена права, иако за то нису имали уставни основ. Донели су

(55) Ј. Ђорђевић, *Значај Велике француске револуције за политичку теорију и историју у свету*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 233.

(56) *Исто*, стр. 233-234.

(57) Опширније Б. Благовез, *Француска револуција и рађање науке радног права*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3 стр. 265-280.

(58) Такав је случај и са југословенским Уставом од 1974. М. Милојевић, *Људска права и слободе у југословенском уставном поретку и међународне обавезе Југославије*, "Права човека и савремена кретања у криминалној политици", II изд., Београд 1989, нарочито стр. 8-13.

много прописа и аката, укључујући декларације и уставе, али су их брзо мењали сужавајући призната права. Све те акте доносили су исти, не-савршени људи, који су желели да створе ново друштво, без обзира на стварне могућности које су их приморавале на уступке. Желели су да раскину са монархијом, а две године после почетка револуције донели су монархистички устав. За велике преокрете нису довољне либералне идеје појединаца, већ општа политичка воља и култура. Тога у Француској није било. Вођи Француске револуције схватили су да се апсолутна власт може ограничити само одговарајућом поделом власти, али у томе нису били одлучни и доследни. Они су тај став изразили већ у Декларацији од 1789 (чл. 16), али су били мање јасни у Декларацији од 1793. (чл. 24), рекавши да друштвена гаранција права човека не може постојати "ако границе јавних функција нису јасно одређене". Тек ће у Декларацији од 1795. јасно рећи да друштвена гаранција не може да постоји "ако није установљена подела власти, ако њихове границе нису утврђене" (чл. 22). Они једноставно нису желели да своју власт ограничавају, а на то су пристали тек када је протутњао најцрњи терор у историји Француске. Декларација од 1789. је формално изједначила све грађане. Укинута је сваки имунитет, што је отворило врата суђењима и погубљењима не само краља и краљице, већ и најистакнутијих вођа револуције. У свом револуционарном заносу нису видели опасност од противречности у коју се упада ако се иде до крајности. То је била противречност између декларација и устава и праксе терора као њихове негације. Терор је први пут у Француској везан за идеју слободe и њоме оправдаван. То показује да је главни проблем друштва како заштитити човека од изабраних вођа. Међутим, гиљотина је више компромитовала револуцију и декларације него што их је бранила. Када је њена употреба сведена на минимум, Декларација из 1789. могла је да заблиста пуним сјајем. Било је то скоро читав век касније (1875) (59).

Зато је важно да се ширење људских права и слобода повезује са остварењем правне државе, дајући јој демократско обележје (60). Каснији француски устав и закони садрже више права и слобода него Декларација од 1789. У време њеног доношења није било предузећа, загађивања животне средине, информатике и публицитета. То нису могли да предвиде творци Декларације који су се обраћали свим људима, а не само Французима. Многи још нису свесни опасности од неконтролисаног развоја науке и технике. Човек је немоћан пред биологијом без граница и трговином генима. Вредност Декларације од 1789. није у списку права и слобода, већ у начелима на основу којих се могу налазити решења за нове појаве. Заштита права и слобода биће увек потребна, не само у Француској већ свуда, а вредност Декларације од 1789. је у томе што има универзално значење. Људска права и слободe остаће вечна светска тема.

(59) Слично је било у Србији где је права демократија установљена тек 1888. године.

(60) Р. Лукић, *Француска револуција и права држава*, "Архив за правне и друштвене науке", 1989, бр. 3, стр. 238.

Иако јетко изречена, опаска Маргарет Тачер да права човека нису поникла у Француској је тачна. То важи и за терор. Све је то било познато и у Енглеској и у Америци. Француска револуција није пронашла људска права и слободе, већ им је дала опште, светско значење. Иако је израз конкретних околности у Француској, посебно у Паризу, Декларација од 1789. по ширини приступа има универзално значење. Иако су је усвојили "представници француског народа", она се не обраћа Французима већ свим људима (61). Њени творци су желели, како се изразио Дипор на седници Скупштине од 18. августа 1789, да створе декларацију у којој ће рећи све истине "за сва времена и за све земље". Мада је донета у једној земљи и у посебним друштвеним околностима, Декларација од 1789. је окренута свету и будућности. Верујући да износе вечне истине, вођи револуције су јој дали општи значај. У томе су били у праву јер су, чак и када Декларација није ни посредно преузимана, њене основне идеје и начела прихватани од других. Декларација је постала извор надахнућа за теоријску мисао и политичку праксу многих земаља.

Ту вредност Декларације од 1789. увидели су уставотворци и законодавци многих земаља, преузимајући и разрађујући њена највреднија начела. Тековине Француске револуције тек треба да се осете. Много шта је ван правног уређивања. Зато разна професионална удружења треба да развијају правила понашања својих чланова, надахњујући се људским правима не више у националним, већ у светским размерама.

Творци Декларације од 1789. и других аката су гаранта права и слобода човека видели у држави, иако је нигде нису споменули (употребавајући друге изразе). Значај Декларације није умањен ни данас када држава све мање може да буде једини заштитник људских права и слобода. Творци Декларације нису предвидели организовање међународне заједнице која ће све више преузимати некадашњу искључиву улогу државе у тој области, укључујући надзор над применом правила о људским правима и слободама (62). Бројни међународни акти из ове области не само да обавезују државе, већ су и непосредно примењиви у њиховим унутрашњим правним порецима, што признају и неки устави (63).

Ако свака револуција на крају доживи политички пораз, њене највредније идеје остају трајна тековина. То је случај и са идејом о универзалности људских права и слобода. Уздигнута на највиши ниво у Француској револуцији, она је у њој и касније прошла многа искушења и неодољиво се шири. Зато се о Француској револуцији и људским правима данас говори похвалније него икад у протеклих 200 година.

(Примљено 19.06.1991)

(61) Сасвим је друга ствар што је фактички имала територијално ограничени домашај.

(62) М. Милојевић *Људска права и међународне обавезе држава*, "Безбедност и друштвена самозаштита", 1989, бр. 4, нарочито стр. 59–62.

(63) Вид. нпр. чланове 201, 203, стр. 3, и 210, стр. 2. југословенског Устава од 1974. године.

Momir Milojević,

Professor at the Faculty of Law in Belgrade

FRENCH REVOLUTION AND HUMAN RIGHTS

Summary

French revolution has affected the world in many ways. However, it shall remain an eternal issue especially in relation to human rights. The famous Declaration of rights of man and the citizen, of 26th August 1789, is a document which was quoted most frequently until today, regardless the fact that subsequent acts contained more rights and freedoms (the 1791 Constitution and the declarations of 1793 and 1795). Human rights have been in the focus during the Revolution, both in case of their proclaiming and negating (Terror). There was a reason to promulgate the Declaration of rights of man and the citizen at the beginning of the Revolution. All subsequent changes and events were closely connected to human rights and the rule of "virtue". This was understood well by the French people who reaffirmed the rights and freedoms from the 1789 Declaration into the preambles of French constitutions of 1946 and 1958. In such a way they are a part of the French positive law, while being protected by the Constitutional Council.

The significance of the 1789 Declaration is not in listing rights and freedoms but in permanent and universal principles. Adopted by "representatives of French people", the Declaration is addressed to all people. It internationalizes rights and freedoms of man as natural, inalienable and not subject to statute of limitations. Its principles are incorporated into constitutions and legislations of many countries, including the XIXth century Serbia. The idea on human rights, which was not unknown in some countries long before the French Revolution, became a source of inspiration and practice worldwide. After going through much temptations, it is now universally accepted - more than ever during the last two centuries.

Key words: *French Revolution. — Declaration of Rights of Man and Citizen. — Terror. — Influence of the Declaration.*

Momir Milojević,

Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA REVOLUTION FRANÇAISE ET LES DROITS DE L'HOMME

Résumé

La Révolution française a ébranlé le monde à plusieurs égards. Teutefois, elle restera l'éternel sujet des débats notamment en liaison avec les droits de l'homme. La célèbre Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, du 26 août 1789, est le document le plus cité jusqu'à nos jours en dépit du fait que les actes postérieurs

contenaient plus des droits et des libertés (Constitution de 1791 et déclarations des 1793 et 1795). Les droits de l'homme étaient au coeur de la Révolution pendant toute sa durée, s'agit-il de leur proclamation ou de leur négation (la terreur). Il n'est pas dû au hasard que la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen fut proclamée au début de la Révolution. Tous les changements et événements ultérieurs étaient sous le signe des droits de l'homme et du règne de la "vertu". C'est bien compris par le peuple français qui a réaffirmé les droits et libertés de la Déclaration (1789) dans les préambules des constitutions françaises 1946 et 1958. De telle façon ils sont prétégés par le Conseil constitutionnel.

La signification de la Déclaration de 1789 ne réside pas dans la liste des droits et des libertés mais dans les principes qui ont une valeur durable et universelle. Adoptée par les "représentants du peuple français" la Déclaration ne s'adresse pas aux Français mais à tous les gens. Elle internationalise les droits et libertés de l'homme comme naturels, inaliénables et imprescriptibles. Les principes de la Déclaration sont incorporés dans les constitutions et législations de nombreux pays compris de la Serbie au XIXe siècle. L'idée des droits et libertés de l'homme, qui n'était pas étrangère dans certains pays beaucoup avant la Révolution française, est devenue la source d'inspiration de la pensée et de la pratique à l'échelon mondial. Après avoir subi de rudes épreuves, elle est actuellement universellement acceptée par l'humanité entière plus que jamais au cours des deux derniers siècles.

Mots clé: *Révolution française — Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen — Terreur — Influence de la Déclaration.*